

O REALNOM PODRUČJU SEMANTIČKE ANALIZE

Semantika, kao nauka o sadržajima jedinica u jeziku i govoru u suvremenoj lingvistici ima među ostalim disciplinama relativno podređen položaj, i to ne zbog toga što istraživači jezika ne bi priznavali njezinu važnost već zato što još uvijek, sve do danas, nisu otkrivena sredstva za izučavanje jezičkog sadržaja koja bi, poput onih na području jezičnog izraza, bila sa sigurnošću definirana.

Semantika je, inače, jedna od najstarijih grana lingvistike, jer su se već u antici mnogi znanstvenici, osobito, filozofi kao Platon i Aristotel, bavili pitanjima na ovaj ili onaj način povezanim s domenom jezičnog sadržaja. No usprkos tako golemoj tradiciji, semantičari nisu uspjeli u potpunosti odrediti područje svojih interesa, nisu, dakle, bili u stanju delimitirati objekt svojih ispitivanja niti su — što je možda još važnije — mogli jednoznačno definirati osnovne jedinice ni semantičke kategorije i veličine. Sve je to, dakako, dovelo do toga da je status semantike u današnjoj nauci o jeziku prilično neodređen i da lingvisti nerado zalaze na to područje, osim u nekim graničnim i ograničenim slučajevima. To nikako ne znači da se danas nitko ne interesira za semantiku, već samo to da je broj zainteresiranih razmjerno malen a rezultati što ih oni postižu imaju daleko manje odjeka od dostignuća onih lingvista koji se bave drugim lingvističkim disciplinama. Potrebno je, prema tome, ispitati uzroke takve situacije i pokušati, bar u osnovnim crtama, naznačiti mogućnost njezina prevladavanja i definiranja realnog područja semantičke analize. Naime, čini mi se da je najveći problem upravo u tome što još uvijek nije sa sigurnošću omeđena domena ove grane lingvistike, i to zbog toga što ni njezine jedinice nisu strogo određene. Bilo bi isto tako nemoguće, na primjer, konstituirati fonologiju kao lingvističku disciplinu, ako ne bismo pri tome čvrsto definirali foneme, koji su osnovne fonološke jedinice.

Ako se i ne obaziremo na čitavo predstrukturalističko razdoblje u lingvistici, od antike preko srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća, razdoblje u kojem je semantika najčešće bila povezana s univerzalno-filozofskim, logičkim ili, eventualno, stilističkim stajalištima, i ako se, tražeći uzroke njezine zapostavljenosti, okrenemo odmah lingvističkom strukturalizmu u nastajanju i njegovu preteči i osnivaču Ferdinandu de Saussureu, vidjet ćemo da je strukturalizam već po svojim osnovnim teoretskim postavkama bio donekle predestiniran za to da semantičkim istraživanjima prepusti irealnu domenu i da ih nakon toga, strogo u svojem izvjesnom vidu realizma, zapostavi. Ferdinand de Saussure, definirajući jezik kao sistem znakova koji slu-

ži za međuljudsku komunikaciju, utvrdio je da se svaki jezični znak može podijeliti na svoj izraz i na svoj sadržaj, i ova je dihotomija u okviru znaka postala i ostala jedan od temelja suvremenih lingvističkih teorija. Ali de Saussure je istovremeno pretpostavio da za sistem nekog jezika nisu toliko bitni znakovi sami po sebi, pa ni njihovi aspekti izraza i sadržaja, već međusobne relacije znakova (i njihovih aspekata), pa je, prema tome, svaki jezični sistem definiran mrežom tih odnosa, dakle svojom strukturom. Čitava se strukturalistička lingvistika bavi traženjem ovih struktura, i ubrzo se pokazalo da ih je mnogo lakše pronaći na planu izraza nego na planu sadržaja. Jezični je izraz, naime, istraživaču direktno dostupan u govoru, u materijalnoj konkretizaciji jezičnog sustava, i na svakom se tekstu, koji predstavlja ostvarenje nekog sistema, mogu uočavati i 'zdvajati jedinice plana izraza i izučavati njihovi odnosi. Neki su lingvisti — osobito pripadnici američke distribucionalističke škole — čak bili spremni ustvrditi da se jezični izraz mora ispitivati bez obzira na sadržaj koji mu je u pojedinom znaku, bilo na kojem nivou, pridružen: ma koliko su tu tvrdnju pokušavali teoretski opravdati, nisu je ipak, izgleda, mogli praktički dokazati. No, u svakom slučaju, sasvim je očito da strukturalistički orijentirani istraživači jezika oduvijek imaju mnogo više uspjeha u otkrivanju struktura na planu izraza nego na planu sadržaja. To je s jedne strane bilo uvjetovano samom njihovom teorijom, a s druge je strane nesumnjivo značajno utjecalo i na oblikovanje te teorije. Ako pretpostavimo da je svaki jezični sistem bitno određen svojom strukturom, relacijama svojih elemenata, i da se po njoj razlikuje od svakog drugog sistema, te ako smatramo — kao što to vjeruju strukturalisti — da je osnovni objekt lingvistike upravo ta struktura, moramo težiti, za tim da ona bude što je više moguće jednoznačno i nepromjenljivo definirana. U želji da tako pristupe strukturi jezika, lingvisti sljedbenici de Saussurea, u najširem smislu te riječi, namjerno su ograničili područje svojih ispitivanja. U prvom redu još je de Saussure htio isključiti iz strukturalističkih istraživanja jezičnu dijakroniju, jer je sasvim očito da se u njoj strukture mijenjaju: kasnije su neki lingvisti, osobito André Martinet i pripadnici Praskog lingvističkog kruga, pokazali da se strukturalističkim pristupom mogu opisati i promjene jezika u toku vremena, ali njihova dijakronijska izučavanja nikad nisu dosegla takvu širinu i popularnost kao sinkronijska. Zatim su se strukturalisti u potpunosti okrenuli lingvistici jezika, zanemarujući drugi i komplementaran vid jezične djelatnosti — govor jer su opazili da se ostvarivanje struktura u govoru vrlo rijetko podudara s idealno projiciranim jezičnim strukturama: budući da su ova odstupanja govornih produkcija od idealnog sistema u okviru strogog strukturalizma teško objašnjava, bilo je jednostavnije i teoretski »čistije« ostaviti ih po strani. I napokon — a to je za našu temu najzanimljivije — strukturalisti su se intencionalno koncentrirali na plan jezičnog izraza za koji vjeruju da je relativno nezavisan, dok je plan sadržaja ne samo neprestano promjenljiv i, činilo im se, nestrukturiran (osim u svojim pojedinim dijelovima) nego i tako duboko isprepleten sa sasvim nelingvističkim činjenicama da bi njegovo unošenje u analizu moglo dovesti u opasnost inače oštro izražen zahtjev za imanentnošću lingvistike — za njenom usredotočenošću samo na svoj vlastiti objekt: jezik. Ovo namjerno ograničenje područja lingvističkog istraživanja imalo je i teoretske i praktičke posljedice. U praksi je domena jezičnog izraza izvanredno sinkronijski ispitana i otkriveni su mnogi elementi, i njihovi odnosi i zakonitosti koje predstrukturalistička lingvistika nije mogla ni naslutiti. U teoriji su lingvisti, sve više i više uvjereni u to da su one najdublje i najosnovnije strukture u svojoj biti stalne i nepomične, dopuštali da prevlada statičnost i do kraja su potencirali važnost struktura, što je bilo sasvim u skladu s općim strukturalističkim pogledom na svijet koji je malo-pomalo osvajaio humanističke pa i neke prirodne nauke. U svojoj statičnosti i sa svojom teleološkom komponentom, sistem i struktura postajali su Sistem i Struktura.

Semantička istraživanja, iako na sporednom kolosijeku, vrše se i u okvirima što ih je naznačio lingvistički strukturalizam, ali se neprestano susreću s velikim poteškoćama i teoretske i praktičke prirode, i to zbog toga što je semantika vjerojatno jedina lingvistička disciplina koja nema određeno realno područje svoje analize. Naime, mada je još de Saussure razlikovanjem označitelja i označenog unutar lingvističkog znaka usmjerio semantiku na izučavanje označenog, pitanje definicije tog označenog ostalo je i u njegovu djelu i u kasnijim radovima drugih lingvista sasvim otvoreno, a strukturiranju odnosa elemenata na planu sadržaja sam de Saussure jedva da je i pristupio. Takvo je stanje ostalo uglavnom sve do danas, iako su mnogi osnovni problemi bar načet, a neki marginalni čak su možda već i riješeni. Prema tome, vjerujem da poteškoće semantičke analize u okviru lingvističkog strukturalizma proizlaze s jedne strane iz činjenice da su sve definicije pojedinačnih elemenata na planu sadržaja nedostatne, a s druge strane iz toga što je u skupovima takvih elemenata teško ili nemoguće otkriti strukturu: dakako, sa stajališta strukturalizma ove su dvije poteškoće usko međusobno povezane. Možda je na prvi pogled čudnije što strukturalistički orijentirani lingvisti nisu mogli pronaći izlaz iz druge poteškoće — što nisu, unatoč tome što su doista na mnogim i lingvističkim i nelingvističkim područjima uočavanjima struktura postigli goleme rezultate, bili u stanju da analogne struktu-

Kemal Širbegović »kupe«

re izdvoje u domeni semantike. Ovaj je neuspjeh bio vjerojatno prije svega uvjetovan time što su lingvisti svjesno ili manje svjesno htjeli na planu jezičnog sadržaja pronaći iste onakve strukture kakve su otkrivali na planu izraza. I dok su jezični izraz — foneme, morfeme, sintagme, rečenice, diskurs — mogli, kroz svoju prizmu, promatrati u tolikoj mjeri nezavisno da su izdvojene strukture bile sasvim lingvističkog karaktera, a uz to se činilo da se mogu svesti na izvjesne statične konstante, dotle se semantička materija odupirala takvu pristupu. Naime, ako je jezik — a u tome se svi lingvisti — strukturalisti slažu — najosnovnije sredstvo interpersonalnog komuniciranja, očito je da se ta komunikacija, da bi uopće imala smisla, mora voditi o nečemu izvan samog jezika, o svijetu u kojem čovjek živi i djeluje o njegovu univerzumu. Prema tome, sadržaj je svakog pojedinog komunikacijskog akta izvjestan dio ili podskup čovjekova univerzuma, i na semantičkoj razini jezika ta činjenica dolazi osobito do izražaja, jer je tu kontakt između jezika i nejezika najbolji. Pretpostavljene semantičke strukture nužno su, dakle, u nekakvu odnosu s univerzumom koji se jezikom komunicira.

Na ovom mjestu teorije lingvisti su iznijeli čitav niz pretpostavki kojima su pokušali objasniti relacije između jezika i univerzuma, i te iznesene pretpostavke obuhvaćaju oba teoretski moguća ekstremna stajališta. Može se, naime, smatrati da je univerzum sam po sebi više-manje kaotična tvorevina, i da u tom kaosu, sasvim neprilagodnom čovjekovim sposobnostima poimanja, ljudska bića pronalaze svoje mjesto upravo s pomoću jezika tako da nameću njegove strukture svijetu oko sebe i promatraju taj svijet isključivo kroz prizmu jezika kojim govore. Ta je tvrdnja našla odjeka u teoriji poznatoj pod imenom Sapir-Whorfova hipoteza, osobito u razradama Benjamin Leaja Whorfa. Isto je tako moguće zamisliti da je univerzum prethodno strukturiran, a da se u jezik samo preslikavaju te strukture — na taj način jezik postaje slika svijeta; takve je misli iznio Wittgenstein u jednom od svojih razdoblja. Između tih dviju krajnosti traži svoje odgovore većina lingvista koji pretpostavljaju da su i univerzum i jezik bar djelomično strukturirani i da njihove strukture međusobno utječu jedne na druge, ali zanimljivo je da su te interferencije najčešće shvaćene statično. Dakako, u ovom kontekstu postaje izvanredno važno i jedno šire, filozofsko određenje struktura. Ako strukturu shvatimo — a takvo je gledište možda najbliže suvremenom strukturalizmu uopće a ne samo u lingvistici — kao imanentnu i postojanu bit čitava kozmosa, ona u tom slučaju, unaprijed data, prožima i jezik i nejezik i univerzum i jezik, a čovjek svojim saznanjima u toku vremena polako prodire u te strukture, jezičnu i nejezičnu, i otkriva njihove međusobne odnose, koji se, u krajnjoj konsekvenciji do koje se dopire samo apsolutnim znanjem, svode na jednu jedinu Struktururu.

To pretpostavljeno osvajanje apsolutnog znanja i dopiranje do krajnje (i konačne) Strukture svakako bi moralo označavati ujedno i kraj kozmosa i svakog kretanja za čovjeka. No ako se iz ove metafizičke i izrazito idealistički koncipirane domene vratimo na konkretno područje semantike, vidimo da ova neophodna isprepletenost jezičnog sadržaja i univerzuma o kojem se jezikom komunicira pridodaje svakom strukturalističkom pristupu, ma s koje on strane započe, težak balast statičnosti, iako se, dakako, mora pretpostaviti da je ta isprepletenost dinamičkog karaktera, jer se univerzum u svojem kontinuumu neprestano mijenja, a mijenja se i jezik da bi u svojoj komunikacijskoj funkciji ostao prilagođen čovjekovu univerzumu. Strukturasi stima ova stalna promjenljivost jezika (a to znači i promjenljivost njegovih struktura) nikako ne odgovara jer onemogućuje i jednoznačno definiranje jezika s pomoću statične strukture i traženje one sveobuhvatne strukturirane konstante. To je jedan od izvora teškoća u stvaranju lingvističke semantike na strogim strukturalističkim principima. Iz sličnih razloga ovi lingvisti nisu, dakako, mogli uključiti u svoja ispitivanja ni semantičke fenomene koji se javljaju u govoru: budući da se u konkretnim komunikacijskim aktima upotrebljava uvijek govor, i budući da on mora pratiti varijacije univerzuma, semantičko ostvarenje u njemu (kao, uostalom, i ostvarenje na planu izraza) nisu uvijek u skladu s idealnim projekcijama na planu sadržaja u jezičnom sistemu. Staviše, u govornim produkcijama redovito postoji značajan doprinos pojedinca, individualnog govornika koji se u komunikacijskom aktu služi jezičnim sistemom, zasnovan na njegovu ličnom iskustvu i izvan društveno sankcionirane jezične norme. Zbog toga je također izvanredno teško i vjerojatno čak nemoguće održati stalnost i nepromjenljivost semantičkih struktura. Sve te činjenice navode na zaključak da bi upotrebljiva semantika trebalo da vodi računa o uralosti jezika i govora u čovjekov univerzum i o međusobnim odnosima tih dvaju aspekata jezične djelatnosti, te da bi morala odustati od težnje za konstantnošću i zadanošću struktura.

Pri ovakvim teoretskim premisama bilo je, dakako, strukturalistički orijentiranim lingvistima izvanredno teško i definirati pojedine elemente i jedinice semantičke analize, koje nazivaju semima, sememima, semantemima ili nekako drugačije: već sama ta raznolikost terminologije pokazuje na izvjestan način raznolikost i nesigurnost pristupa semantičara. Oni najstroži među njima, u želji da ostanu sasvim na području jezika, pokušat će odrediti semantičke jedinice iz samog jezika i tražit će

mogućnosti iste onakve analize kakvu strukturalisti vrše na planu izraza. Oni će, poput Lousa Hjelmsleva na primjer, rastavljati sadržaj pridružen nekom morfu (izraz morfema — najmanje jezične jedinice koja posjeduje i izraz i sadržaj) na manje elemente kojim više ništa ne odgovara u izrazu, kao što fonemi nemaju ekvivalenta na planu sadržaja. Ali ako jezični sadržaj »kobilica« rastavimo na »konj« i »žensko« (to je jedan od najčešće upotrebljivanih primjera, jer je s kompliciranjima malo tko i pokušao nešto uraditi) — jasno je da s jedne strane ove komponente sadržaja nisu, kao fonemi, ugrađene u sam sustav, bar ne eksplicitno, a da je s druge strane nemoguće i zamisliti njihov ispravan popis i propis koji bi obuhvaćao sve njihove dozvoljene kombinacije. Ovi oblici komponentijalnih semantičkih analiza i definicija zasnivaju se redovito na nekoj logičkoj (i to aristotelovskoj) podlozi ili su, kao kod Chomskog i njegovih sljedbenika, negdje na rubu sintakse i semantike, a same su komponente istraživaču date unaprijed i očigledno izvan lingvistike, usprkos težnji da se ostane unutar njezina područja. Drugi su znanstvenici stvarali nasuprot komponentijalnoj analizi kontekstualnu analizu, vjerujući da riječi svoje puno i pravo značenje zadobivaju tek unutar konteksta u kojem su izrečene. Taj kontekst može, dakako, biti isključivo lingvistički i širi, nejezični, komunikacijski kontekst. Ako pod kontekstom podrazumjevamo samo lingvistički kontekst, dakle ako smatramo da se jezični sadržaj zapravo mora promatrati i analizirati na razini sintagme ili rečenice, na primjer, time smo tek plan sadržaja osiromašili bar za jedan nivo a da istovremeno nismo dobili nikakvu upotrebljivu definiciju osnovne jedinice, dok istraživanje vjerovatno postaje teže jer nedostaje formalni oslonac u morfemima koji su čvršće određeni od sintagmi i rečenica. Ako uzimamo u obzir čitav komunikacijski kontekst sa svim njegovim elementima, dakle zapravo svaku ostvarenu ili virtualnu situaciju u kojoj se neki jezični sadržaj javlja, u ekstremnom slučaju doći ćemo do ordoksnih behaviorističkih postavki prema kojima se sadržaj neke jezične jedinice sastoji od iscrpnog popisa svih mogućih ponašanja i reakcija sudionika u komuniciranju pri upotrebi te jedinice, uključujući tu, dakako, i sve psihičke reakcije. Napokon, postoji mogućnost da se kontekstom smatra ne reakcija sudionika nego objektivna komunikacijska situacija, konstelacija univerzuma ili jednog njegova dijela, u trenutku upotrebe jezika, ali i u jednom i u drugom slučaju semantika je očigledno nezamisliva, jer uvijek tek slijedi iza »popisivanja« elemenata univerzuma.

Postoje i lingvisti-semantičari koji nisu krenuli nijednim od ovih krajnjih putova, već su ili kao Stephen Ullmann, opisali na osnovi de Saussureovih općih postavki velik broj pojedinačnih fenomena ali ih nisu započeli u definiran sustav, ili su, poput Luisa Prieta, Georgesa Mounina i, osobito, Tullija De Maura, učili da je nemoguće izučavati semantičke sisteme izvan čovjekova univerzuma i nezavisno od čovjekova djelovanja u njemu, djelovanja koje je i društveno i historijski determinirano. Iako njihove teorije nesumnjivo već naslućuju i najavljuju novu semantiku, one se još uvijek, iz raznih razloga čija bi nas analiza u ovom trenutku predaleko odvela, ne mogu osloboditi nekih predujerenja klasičnog strukturalizma, u prvom redu njegove statičnosti i njegove jednosmjernosti — ili je jezik ili univerzum primaran u određivanju međusobnih utjecaja.

Sve je ovo dovelo do toga da se semantika danas još uvijek kreće na više-manje irealnom i metafizičkom području ili da je, drugim riječima, ona jedina grana lingvistike bez temelja u samom jeziku: njezina je domena rasparčana među drugim naukama i disciplinama. Već unutar same lingvistike, unatoč de Saussureovu teoretskom određenju, položaj semantike nije sasvim jasan. Osobito je pojava generativne semantike i najnovijih teoretskih objašnjenja Noama Chomskog umnogome pridomijela tome da granica između semantike i sintakse ne bude više strogo definirana, a takva su se gledišta javljala već i prije (donekle i kod Martineta), iako ne tako očigledno. Ako u sintaktički opis nekog jezika unesemo već u popis jedinica a više u propis o njihovim odnosima ne samo faktore relevantne za njihovo slaganje na planu izraza nego i pravila o supkategorizaciji na osnovi njihove semantičke mogućnosti da ulaze ili ne ulaze u određene relacije, time smo zacijelo sintaksu proširili u potpunosti ili bar djelomično na područje semantike. Dakako, među semantičkim jedinicama postoji jedan relativno malen podskup koji je relevantan za sintaksu, ali to ne znači da sintaktička istraživanja mogu uopće zamijeniti semantička (ili obrnuto), to više što ne smijemo nikad zaboraviti da ove dvije lingvističke discipline operiraju na različitim planovima jezika — jedna na planu izraza a druga na planu sadržaja, ma kako ova dva plana bila međusobno usko povezana.

Teoretičari komponentijalne analize redovito a teoretičari kontekstualne analize često žele više-manje eksplicitno podrediti semantiku logici, i to najčešće logici aristotelovskog tipa, i smatraju opća logička pravila ujedno i kao univerzalne semantičke zakonitosti. Ako na ovom mjestu i ne ulazimo u izvanredno zamršena pitanja odnosa jezika i mišljenja, posve je očito da ograničavanjem semantičkih istraživanja samo na logički opravdane i dopuštene jedinice i njihove kombinacije na planu sadržaja (čemu teže neki od lingvista) isključujemo iz svojeg

vidokruga gotovo čitavu realnu govornu produkciju koja može biti uvijek nelogična, alogična, irealna, iracionalna i nadrealna, a da pri tome ne bude manje jezična i manje upotrebljiva u komunikaciji. Logički koncipirana semantička analiza lakša je utoliko što logika kao znanost ima čvrsto određena sredstva i metode istraživanja, a prava semantika ih tek mora stvoriti, ali tako zamišljeno ispitivanje plana jezičnog sadržaja ponovo se kreće u idealnoj domeni nekog zamišljenog, čistog i apsolutnog (i zbog toga nikad neupotrebljivanog) jezika bez ikakva dodira s čovjekovom realnošću.

Uprkos tome što postoji filozofska semantika, ili možda upravo zbog toga, i filozofija ponekad pokušava prisvojiti neki dio područja lingvističke semantike. To se u prvom redu događa onim lingvistima (i filozofima) koji su, istražujući odnose jezika i univerzuma, otišli u jednu od dviju krajnosti, za koje, dakle, ili jezik sasvim determinira univerzum ili univerzum u potpunosti određuje jezične strukture. U prvom slučaju, čitav je čovjekov univerzum sa svim svojim odnosima i sa svojom biti sadržan na planu jezičkog sadržaja, i semantika je sama filozofija, u pravom smislu tog pojma, a izvan nje se nejezični svijet i ne može otkrivati; u drugom slučaju semantika je najpogodnije područje filozofskih spoznaja, budući da jezične strukture vjerno preslikavaju nejezične relacije, ali pri takvu se stajalištu bit kozmosa može nalaziti izvan jezika, no tada je najvjerojatnije nedostupna ili bar teško dostupna čovjekovu poimanju; u oba slučaja jezik je istraživaču najvažnija domena filozofskog rada. Ali čovjekov je univerzum suviše kompleksan, mnogodimenzionalan i podvrgnut različitim oblicima mijenjanja i djelovanja, od kojih je djelovanje s pomoću jezika samo jedno od mnogih, te nikako ne može čitav biti obuhvaćen jezikom, niti se može govoriti o izomorfizmu jezičnih i nejezičnih struktura, već samo o njihovom međusobnom isprepletanju.

I napokon, semiologija, razmjerno mlada znanost o svim znakovima uopće koji se upotrebljavaju u međusobnoj komunikaciji, katkada, zato što je tako općenita, preuzima na sebe i neke semantičke funkcije i zadatke. To proistječe odatle što semantika, a još više lingvistika u cjelini, imaju ipak razrađeniju metodologiju od semiologije, pa semiologija posuđuje od lingvistike mnoga sredstva i oruđa, a to, s vremena na vrijeme, dovodi i do miješanja dvaju područja. Uostalom, ovo miješanje više štete nanosi semiologiji, jer je ona hijerarhijski u »nadrđenom« položaju, nego samoj semantici.

Ovdje su samo u najgrubljinama crtama bile opisane neke od »irealnih« domena lingvističke semantike; u pojedinim su se opisima i nabravanjima dosadašnjih dostignuća već mogli, vjerujem, naslutiti pravci traženja novog, doista realnog područja semantičke analize.

U tom se traženju, prema tome, nikako ne smiju zanemariti rezultati koje su strukturalisti do sada postigli i na općem teoretskom planu i u semantici posebno, kao ni rezultati nekih drugih, drugačije orijentiranih lingvista, jer su se nestrukturalisti možda čak češće i više bavili ovom granom znanosti o jeziku. Dakako, potrebno je ponekad iz ovih istraživanja izlučiti njihovu teoretsku (pa i ideološku) osnovu i uzeti samo one njihove dijelove i postavke koji mogu plodonosno poslužiti nekom novom obliku pristupa, a takvih elemenata u njima uvijek ima mnogo. S druge strane, zacijelo je neophodno upravo na podru-

čju teorije pronaći moćnija i sveobuhvatnija sredstva nego što je to uspjelo ortodoksnim strukturalistima, osobito u semantičkom domeni.

Jedan od eventualnih pokušaja pronalaženja realnog područja semantike mogao bi i, vjerujem, morao početi od fundamentalne de Saussureove dihotomije znaka na izraz i sadržaj te locirati semantiku jednoznačno i isključivo na plan jezičkog sadržaja. To znači da sintaktičke i morfološke karakteristike ne smiju, osim u nekim marginalnim slučajevima, biti relevantne za semantička izučavanja. Ali ipak, nesumnjivo je nužno voditi računa o tome da je u komunikacijskom procesu za svakog govornika jezični znak nedjeljiva cjelina unutar koje su izraz i sadržaj tako isprepleteni i duboko povezani da ih u normalnoj upotrebi čovjek uopće ne razlučuje; prema tome, jezični izraz i jezični sadržaj nalaze se u nekom za komunikaciju bitnom odnosu. Ove dvije tvrdnje — jedna o neophodnoj usmjerenosti semantike samo na plan sadržaja, i druga o bitnosti i nužnosti relacija između plana sadržaja i plana izraza — nisu, kao što bi se to moglo učiniti, u međusobnoj suprotnosti: bilo kakva uska i snažna povezanost dvaju fenomena nikako ne isključuje mogućnost njihova zasebnog ispitivanja, i velik se dio znanstvenih istraživanja i sastoji upravo u tome da se promatraju elementi većih cjelina, uz pretpostavku da je sve ostalo definirano osim izučavanog elementa. Tako se može postupiti i u semantici. Naime, odnos između plana sadržaja i plana izraza unutar jezičnog znaka (bilo koje razine više od fonemske) odnos je međusobnog uvjetovanja, jer bez svakog pojedinog od ta dva plana znak prestaje biti znakom. Zbog toga, kao što se pri analizi izraza pretpostavlja (doista najčešće samo implicitno, dok se eksplicitno iznose značajne ali praktički nedokazane ograde) da je plan sadržaja poznat i definiran, tako je i premisa semantičkog istraživanja postojanje deskripcije plana izraza. Na taj način ne samo da, polazeći od lingvističkih ishodišta, dobivamo prve obrise područja semantike u granicama koje su, uostalom, već odavno naznačene — naime, semantika proučava sadržaje pridružene izrazima jezičnih znakova na svim nivoima višim od fonološkom — nego i naslućujemo mogućnost postojanja jedinica različitih razina unutar plana sadržaja: od semantičkih jedinica koje se pridružuju morfu kao izrazu morfema do semantičkih jedinica na nivou diskursa. Time pristupamo i prvoj, još nerazrađenoj definiciji osnovne semantičke jedinice: ta je jedinica — nazvat ćemo je semantom — određena morfom, i svakom morfu (ako su prije toga već definirani alomorfi na planu izraza) odgovarat će jedan semantom. Dakako, ovo je određeno ne samo sasvim formalno nego i jednostrano i nepotpuno jer ono ništa ne govori o sadržaju semantema niti omogućuje razrješavanje homonima.

Potrebno je, dakle, semantičkim fenomenima prići i s druge strane, i tu će se tek metodologija početi sve više razlikovati od strukturalističkog pristupa. Naime, već sam pokušao pokazati da jezik kao najosnovnije ljudsko sredstvo komunikacije mora biti u nekakvu odnosu prema univerzumu koji se njime komunicira, a taj se odnos, dakako, najjače reflektira na planu sadržaja. Relacija između jezika i univerzuma, vjerujem, nije jednostrana: jezična je djelatnost u pravom smislu djelatnost, ona je čovjekovo djelovanje u svijetu, čovjekova kreativna praksa, a jezik, kao svako sredstvo prakse, u dodiru sa svojim objektom — univerzumom, mijenja taj objekt i sam se mijenjajući. Njihov je odnos, dakle, dijalektičan. No promjene se događaju na mnogo širem planu: u jeziku postoje njegove vlastite zakonitosti koje ga stalno transformiraju, a univerzum se mijenja u velikoj mjeri neovisno od jezika, i djelovanjem sebi svojstvenih determinizama i pod utjecajem drugih oblika čovjekove prakse. Da bi čovjek mogao stvarno i svrsishodno komunicirati svoje spoznaje o kompleksnom i kontinuirano promjenjivom univerzumu, jezične strukture; znakovi, pa i sami semantemi moraju biti takva karaktera da omogućuju to saobraćanje.

Univerzum možemo zamisliti kao skup sastavljen od beskonačno mnogo elemenata, a pojedini njegovi podskupovi, koji se sastoje također od virtualno beskonačno mnogo elemenata, preslikavaju se u semanteme, a oni se, opet pridružuju morfemima i tvore morfeme, najjednostavnije jezične znakove koji posjeduju i izraz i sadržaj. Čovjek dijeli univerzum na podskupove različitih oblicima svoje prakse, pa to čini i s pomoću jezične djelatnosti, a relativnu konstantu te podjele, neophodnu za mogućnost komuniciranja, osigurava društveni i historijski karakter ljudske prakse. Kad bi u pojedini semantom svaki put bio preslikan drugi ili drugačiji podskup univerzuma, komunikacija bi bila nemoguća, ali budući da je jezična djelatnost društveno i historijski determinirana, stalnost semantema održava se do određenih granica u vremenu i u prostoru. Semantom je, prema tome, definiran, osim pridruženim jezičnim izrazom, i u sebe preslikanim elementima koji sačinjavaju podskup univerzuma, podskup koji se tim semantomom komunicira. Opseg područja preslikanih elemenata, njegova konstantnost i njegove promjene ovise o društvenim i historijskim determinantama raznih oblika čovjekove prakse, između ostalog i njegove jezične djelatnosti. Ovi elementi, budući da su preslikani na jedan plan jezičnog znaka — na plan sadržaja, nemaju više karakteristike nejezičnih fenomena već postaju stvarni objekti lingvističkog istraživanja. Osim toga, njihovo popisivanje, određivanje i izdvajanje ne vrši lingvist na osnovi nekih subjektivnih i proizvoljnih kri-

terija, nego kao sudionik i poznavalac izvjesne društvene prakse i u odnosu prema društveno sankcioniranoj komunikacijskoj funkciji jezičkih znakova.

Među semantemima se mogu razlikovati bar dvije vrste: jedna od njih ima u sebe preslikane samo podskupove sastavljene od elemenata uzetih iz nejezičnog univerzuma, a u drugim podskupovima bar jedan od elemenata preuzet je iz samog jezika — takvi se podskupovi preslikavaju na semanteme kao što su »genitiv«, »konjunktiv«. Prvi se semantemi mogu zvati leksemi-ma, a drugi gramatemima, s tim da gramatemi, relativno malobrojni i s izrazitim obilježjima kibernetičkog koda, predstavljaju ono marginalno područje semantike na kojem se ova disciplina približava sintaksi i morfologiji. Semantemi i jedne i druge vrste udružuju se međusobno u jedinice viših razina, i dok su za kombinacije s gramatemima jezična pravila strogo određena, čini se da se sami leksemi mogu kombinirati proizvoljno i neograničeno, samo što su neke njihove kombinacije s obzirom na komunikacijsku funkciju jezika oubičajenije i društveno sankcionirane, pa i normirane, a s drugima to i nije slučaj. Domena kombinacija leksema jedna je od najslabije istraženih u čitavoj lingvistici, iako je ona zacijelo daleko najkreativnija u svakodnevnoj čovjekovoj upotrebi jezika.

Uopće, u semantičkom istraživanju, uza svu kompleksnost navedenih pojava, treba voditi računa i o upotrebi jezika — o govoru — budući da se konkretan komunikacijski akt nužno odvija u govoru i, prema tome, do realnih susreta između jezičnog i nejezičnog univerzuma dolazi samo u govoru, pri čemu sudjeluju sva skicirana dijalektička prožimanja i poništavanja jezika, govora i izvanjezičkog univerzuma. Budući da se govorom nikad ne komunicira o čitavom univerzumu niti se preslikavaju cijeli skupovi u semanteme već samo oni njihovi dijelovi za koje govornik osjeća potrebu da o njima saobraća (taj dio univerzuma možemo nazvati komuniciranim stvarnošću), opseg semantema ostvarenog u govoru redovito je manji o opsega idealnog semantema u jeziku. Osim toga, taj opseg može biti i kvalitativno drugačiji ako, na primjer, preuzme neke elemente drugog semantema. Ove vrste procesa mogu se zvati kvantitativnom i kvalitativnom semantičkom konkretizacijom. Kao i sve pojave u govoru, i procesi konkretizacije (u oba svoja pravca) neće ovisiti samo o društvenim determinantama nego i o individualnom proživljenom iskustvu govornika. Tako osim društveno sankcionirane komunikacije postoji i jedna »subkomunikacija« — razumijevanje — koja je u funkciji međusobne sličnosti proživljenih iskustava govornika. Proces konkretizacije mogu s vremenom dovesti i do kvantitativnih i kvalitativnih promjena područja i sadržaja semantema u samom jezičnom sistemu. To se, dakako, događa u onom slučaju kad se neki stupanj konkretizacije pokaže osobito pogodnim u komunikacijskoj praksi. Na taj način unutrašnja dinamika u domeni sinkronije prerasta u dijakronijsku dinamiku, a sinkronijska i dijakronijska semantika, shvaćene ovako, ukazuju se kao dva aspekta jedne te iste analize.

Dakako, sve ovo su samo sasvim shematski dane najosnovnije teoretske premisses za određivanje mogućeg realnog područja semantike, a konkretni pokušaji u tom pravcu zacijelo će promijeniti i neke od ovih premisa. Vjerujem ipak, da je na ovoj osnovi semantički opis nekog jezičnog sistema moguć, i to tako da se pođe od izvjesnog ograničenog broja semantema i da se u njima tako dugo određuju elementi preslikani iz univerzuma dok svaki semantem ne bude jednoznačno definiran. Zatim se semantemi svrstavaju u sistem koji se sastoji od semantičkih polja — skupova semantema koji sadržavaju u sebi zajedničke preslikane elemente; i napokon, kad bi takva deskripcija bila gotova, mogla bi se proširiti novim semantemima: to proširenje značilo bi istovremeno i produbljanje opisa, odnosno povećanje broja popisanih elemenata u semanteme. Trebalo bi dodati i opis leksemskih i gramatemskih kombinacija, te uz to — a to je izvanredno važno — i semantiku govora, dakle i kvalitativne i kvantitativne procese konkretizacije. Uspjeh ovakva konkretnog opisa ovisit će, mislim, o sposobnosti istraživača da istovremeno uočava svu unutrašnju dinamiku jezičnog fenomena i dijakroničnost njegovih odnosa između jezika i govora i njegovih relacija s izvanjezičnim univerzumom i komuniciranim stvarnošću.

Takvo određenje realne domene semantičke analize i takav pristup semantici mogao bi imati i značajne teoretske posljedice za lingvistiku u cjelini. Jezični je sadržaj, naime, samo jedan od aspekata jezičnog znaka, i naznačeni odnosi vrijede nesumnjivo, uz izvjesne modifikacije, i na planu izraza. To stajalište implicira i drugačije promatranje jezičnih struktura na svim razinama istraživanja. Iako je strukturiranost jezičnog sustava, kao što su to utvrdili strukturalisti, neophodan preduvjet komunikacijske funkcionalnosti jezika, strukture se ne smiju smatrati stalnim, nepromjenljivim i vječnim veličinama, već se i one same, u kontinuiranom mijenjanju univerzuma i zbog neprestanog čovjekova praktičnog djelovanja transformiraju i prestrukturiraju. Jezična je djelatnost, u oba svoja vida — u jeziku i u govoru, dinamičan fenomen, a njezina dinamika izrasta iz odnosa prema univerzumu i iz međusobnih relacija jezika i govora, ali osnovni je pokretač te dinamike sam čovjek: tako u ovom opisu lingvistika postaje znanost o jednom obliku čovjekove kreativne prakse, a u njezinu žarištu nalazi se, kao kod svake humanističke nauke, čovjek.

melanija mikeš

PROBLEMI DVOJEZIČNOSTI VIŠEJEZIČNOSTI NA ČETVRTOM MEĐUNAROD- NOM KONGRESU PRIMENJE- NE LINGVISTIKE¹

Ovaj naučni skup koji je već po četvrti put okupio lingviste i poslenike srodnih disciplina zainteresovane za primjenjenu lingvistiku iz svih krajeva sveta služi više kao povod za ovaj napis, nego kao događaj koji bi bio od naročito značaja za problematiku u kojoj želim da iznesem neka svoja razmišljanja. Jer, niti po obuhvatu predmeta, niti po zastupljenosti pojedinih zemalja, niti po zastupljenosti poznatih stručnjaka za probleme višejezičnosti (dvojezičnosti ovaj skup nije bio reprezentativan. Petnaestak referata podnetih u sekciji za probleme višejezičnosti dvojezičnosti ni izdaleka ne odražavaju kompleksnost i dubinu zahvata koja se danas u svetu daje ovoj problematici.

Nije, možda, na odmet da se čitaocu predstavi, bar u glavnim konturama, problematika višejezičnosti dvojezičnosti u svom integralnom obliku, pa da se tek posle toga pređe na neka parcijalna razmatranja izneta na pomenutom skupu. Mislim da će ovakav pristup doprineti tačnijoj informisanosti svih onih koji se interesuju za ovu problematiku.

Mišljenje da je dvojezičnost višejezičnost anomalija, kako u društvenoj strukturi tako i u govornom ponašanju jedinice, koje je naročito u periodu između dva svetska rata prevladavalo u mnogim krugovima zainteresovanim za ovu problematiku, sve više ustupa mesto naučnom sagledavanju ove problematike, pa se danas o dvojezičnosti višejezičnosti govori kao o pojavi koja je normalna i prirodna, i koja, kako u pogledu ponašanja jedinice tako i u pogledu društveno-političkih zajednica, predstavlja jednu od bitnih karakteristika razvojnog stupnja savremenog društva.

Interesovanje za najprikladnije teorijske modele institucionalne dvojezičnosti i za metodologiju praktičnih rješenja u raznim društvenim makrostrukturama postaje sve intenzivnije. Međutim, učvršćuje se saznanje da se ne može govoriti o najprikladnijem modelu koji bi bio primenjiv u svim makrostrukturama, jer prikladnost nekog modela zavisi, u prvom redu, od stepena razvijenosti i karaktera društvene zajednice u kojoj treba da se primeni. Najuspešnija rešenja mogu se očekivati u onim društvenim zajednicama gde su u skladu sa načelima koja se zasnivaju na najrazvijenijoj društvenoj svesti obezbeđene i institucionalne forme. Stoga jedan od polaznih kriterija za klasifikaciju tipa institucionalne dvojezičnosti višejezičnosti predstavljaju društveno-političko uređenje zajednice i njeni ustavni instituti. Ostali kriteriji zasnivaju se na istorijskim, demografskim, kulturološkim i ekonomskim datostima društvenih zajednica, na osnovu kojih se mogu razlikovati razni tipovi dvojezičnosti višejezičnosti. Prema mome mišljenju, trebalo bi, pre svega, razlučiti sledeće tipove dvojezičnosti višejezičnosti:

— dvojezičnost višejezičnost koja proističe iz višenacionalne strukture konstitutivnih elemenata društveno-političke zajednice (Kanada, Belgija, Jugoslavija, Finska, Indija, Sovjetski Savez, Svajcarska itd.);

— dvojezičnost višejezičnost koja nastaje kao rezultat migracije pojedinaca i mikrozajednica koje su u toku (Sjedinjene Američke Države, Savezna Republika Nemačka, Švedska itd.);

— dvojezičnost višejezičnost koja se razvija kao posledica nedovršenog procesa formiranja nacije kao organizaciono najjače makrostrukture a s tim u vezi i nedovršenog procesa standardizacije jezika koji su u pitanju (mnoge zemlje Afrike i Azije koje su stekle svoju nezavisnost posle drugog svetskog rata).

Sve ove okolnosti na koje sam ukazala utiču i na prirodu korelacije između institucionalne i individualne dvojezičnosti koja se realizuje u pojedinim društvenim sredinama. Model dvojezičnosti može uslovljavati da se institucionalna dvojezičnost višejezičnost ostvaruje putem razvijanja individualne dvojezičnosti (na primer, u našoj jugoslavenskoj praksi), ili da se individualna dvojezičnost prihvata kao društveno-ekonomska prinuda (na